

Literature Research Quarterly

Vol. 12, No. 2,

Summer 2024

pp. 159-187

Original Article

A Comparative Study of the Manifestations of Religious Heritage in the Poetry of Qaisar Aminpour and Fayiz Khazur

Mahdi Farhani*

Assistant Professor, Faculty of Foreign Languages, Arabic Language and Literature, Velayat,
University, Iransher

Received date: 2023.11.01

Accepted date: 2024.07.23

Abstract

The American school of comparative literature provides a good opportunity to examine the literary works of different nations, without the two writers necessarily knowing each other or being influenced by each other. Common themes arising from religious, social, cultural, historical, political and other contexts can lay a suitable groundwork for comparative studies of this school. War is a theme that Iranian and Palestinian writers have reflected in their works. This research examines the signs of religious heritage in the poetry of two resistance poets, Qeysar Aminpour and Fayiz Khaddur. These two poets, with the purpose of education and encouragement of people to fight against the enemy, have adapted stories from the Qur'an in their poems and have also used religious and historical characteristics. With the educational goal of encouraging people to fight the enemies in their verse, both poets have adopted stories from the Holy Quran and have also made use of religious and historical figures. Both have brought the prophets Jesus (peace be upon Them) to the realm of literature in order to make their discourse more realistic. They have made Imam Hossein, who is the epitome of awakening, freedom, and resistance the center of literary creation. As regards our prophet's family, the two poets have tried to portray the sad state of society in Iran and Palestine during the time of the rulers. But Qeysar Aminpour, by portraying social

---

*Corresponding Author's E-mail: M.farhani@velayat.ar.ir

© 2024 The Author(s). Published by TMU Press. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

events during the war, wanted to invite the youth to liberate the occupied parts of Iran. Also, both poets have depicted the ruins, destruction, and killings and emphasized the inevitable victory of the oppressed over the oppressors.

Keywords: Comparative; resistance literature; religious heritage; resistance; Qeysar Aminpour; Fayiz Khaddur.

Introduction

Religious heritage has always been a rich source of inspiration for poets in all periods and all nations, as poets draw examples, themes, and literary images from this source. World literature is also filled with many great literary works that revolve around a religious figure or theme, or have been influenced by religious heritage (Ashrafi Zadeh, 1997, p. 75). Comparative literature researchers also operate at the borders of language and nationality, examining the exchange of themes, ideas, books, and emotions between two or more literatures (Ghavayar, 1956, p. 5).

The literature of resistance emerged as a reaction to hostile occupation and the social and economic conditions and consequences that were experienced in the conflicts between Palestinian and Arab factions. All these circumstances led to the suffering of the Palestinian people from various forms of hunger, disease, poverty, and deprivation.

After the victory of the revolution and the internal crises that occurred, the Ba'ath regime in Iraq took advantage of the opportunity and initiated an aggressive war against the Islamic Republic, occupying many border areas and cities, forcing the oppressed people to leave their homes. Therefore, the suffering and pain of the Iranian people are very similar to the suffering endured by the Palestinian people.

In this research, we have compared the works of Qaysar Aminpour and Fayeze Khodor in terms of reflecting religious heritage. This research consists of two parts: in the first part, the symbolic aspects of the poems of these two poets are examined in relation to Quranic texts, and in the second part, the reflection of the stories of prophets such as Joseph, Jesus, and of course, the resistance Imam, Imam Hussein,

is examined. These are the characters that these two poets have used to present models of leadership, self-sacrifice, and struggle against injustice and oppression, and we have focused on the most important symbolic features centered around the use of religious heritage as motivation for the fighters on the fronts of war and defense of the homeland.

Research Questions

1. What role do Quranic verses and concepts play in resistance poetry?
  2. How do poets incorporate Quranic verses into their poems?
- What are the similarities and differences between Aminpour and Khodor in terms of reflecting religious heritage?

Research Method

This research is written based on the principles of the American school of comparative literature and using a descriptive-analytical method.

Research Scope

The scope of this research is the poems of Qaysar Aminpour and Fayeز Khodor.

Results

Aminpour and Khodor are among the most prominent poets of Persian and Arabic literature in terms of their commitment and dedication to all the issues of their nations. These two poets have addressed various symbolic themes in their poetry, most of which are derived from religious sources and contain symbolism based on religious heritage, especially Quranic texts. This indicates the nature of the religious culture of the poets, which they have inherited from the environment in which they grew up. These two poets grew up in an environment that inherently had spiritual and mystical qualities, and in which the customs of love for the Prophet's family were prevalent. The love for the Ahl al-Bayt (the Prophet's family) is a general sentiment recognized in Islamic societies. However, this love includes love for all the prophets, the Prophet of Islam, Prophet Muhammad (peace be upon him), and his Ahl al-Bayt, especially Imam Hussein. Among the religious figures that Qaysar

Aminpour and Fayeze Khodor have used for their perseverance against the enemy, we can mention Prophet Joseph, Prophet Jesus, and Imam Hussein. These figures in the poems of these two poets represent nobility, love, and self-sacrifice, which the poets convey to the oppressed, instilling in them the spirit of strength, courage, and struggle against tyranny to restore their usurped rights. Both poets have extensively used the stories of the prophets, especially the story of Jesus and Joseph, as well as the story of Imam Hussein, as these religious characters are connected to the events of their time and homeland. They illuminate the path for future generations in their lives, as no victory is achieved without effort, no greatness without patience, and no dignity without sacrifice.

Reference

- Abi al-Hadid, I. (1959). *Explanation of Nahj al-balagha, in vestigation: Muhammad abu al-fadi Ibrahim*. Revival of Arabic books.
- Al Hussaini, Al- Zubaidi, M. (1979). *Taj al-Arus man Jawaharlal Qamoos. Vol 18*. Kuwait Government Press.
- Al- Khadour, S. (1979). *Employing heritage in the contemporary Jordanian*. Ministry of Culture.
- Al-Hur, M. (1993). *Wasael al Shia*. Al-Bayt Foundation.
- Ali Ashry, Z. (2006). *Calling traditional figures in contemporary Arabic poetry*. Dar Gharib.
- Al-Khatib, A. (n.d.). *Quranic stories in its meaning and meaning*. Dar Al-Marifa.
- Aminpour, Q. (1984). *In Aftab alley*. Art Department of Islamic Advertising Organization
- Aminpour, Q. (2003). *The flowers are all sunflowers*. Marwarid.
- Aminpour, Q. (2007). *Love grammar*. Marwarid
- Aminpour, Q. (2007). *Mirrors suddenly*. Afaq.
- Aminpour, Q. (2007). *Tashrif Sobh*. Art Department of Islamic Advertising Organization
- Arjastani, M., & Chegini, A. (2007). A review of Qaiser Aminpours poetry portfolio. *Farhangistan Letter*, 9(4).

- Arjastani, M., & Chegini, A. (2022). A comparative look at the literature of resistance and stability in the poetry Qaiser Aminpour and Kamal Nasser. *Thesis of Comparative Literature*, 6(21).
- Ashqar, A. (2004). *Biblical writings in the poetry of Mahmoud Darwish: From resistance to settlement*. Qdms.
- Dali, M. (1993). *Artistic unity in the Quranic story*. Alamalkotob.
- Dogwood, M. (1998). *Colors in the holy Quran*. Arab Heritage, 18(7).
- Faizul Islam, J. (2008). *Al-Quds in Al-Shaar al-Arabic Hadith in Syria, Lebanon, and Palestine*. Master's thesis submitted to Damascus University.
- Fathi Muhammad, A. (2004). *The artistic symbol in the poetry of Mahmoud Darwish*. Modern World of Books for Publishing and Distribution.
- Fazli, A. (2016). *The epic in the literature of Iranian Islamic Revolution*. Rozgar.
- Fitras, M. (2009). *Myth in the poetry of holy defense by examining the poems of 15 poets of holy defense*. Master's thesis submitted to Al-Zahra University, Tehran, Iran.
- Ghasemzadeh, S., Zabihnia, A., & Jamalzahi, A. (1993). Intertextuality in the poetry of holy defense poets. *Resistance Literature*, 6(11), 333-356.
- Ghoneim, Gh. (2001). *The Symbol in modern and contemporary Palestinian poetry*. Dar al-Aidi.
- Hessa, A. (2009). *Intertextuality in modern Arabic poetry*. Dar Kunuz.
- Hoyard, M. (1956). *Comparative literature* (translated into Farsi by Mohammad Gholab. Al-Bayan al-Arabi Committee.
- Khadour, F. (2003). *Poem between 1958 and 2000*. Ministry of Culture.
- Kizni, R., Amiri, J., & Nemati, F. (2013). The intertextual manifestation of the Holy Quran in Qaiser Aminpour's poetry. *Literary Quranic*, 1(2), 143-166.
- Mayada, M. (2019). Religious heritage in Fayeze Khadours poetry: Mass of destruction. *The Journal of Arts and Humanities*, 1(1).
- Naseri, S., & Porkhodadi, F. (2014). A comparative study of resistance literature in the poems of Mahmoud Darwish and Qaiser Aminpour. *Baharrestan Sokhan*, 10, 101-120.
- Radio Programs. (2006). *The lamentation of Ahl Al-Bayt*. Iran.
- Sarfi, M., & Hashemi, M. (2010). *Sacred defense, commitment and*

transformation in Qaiser Aminpour poem. Journal of Resistance Literature, 324-346.

- Shekari, M. (2014). *Analysis of elements of resistance in the poems of Qaiser Aminpour and Fadavi Toughan.* Master's thesis submitted to Ministry of Science, Research, and Technology.
- Talebi Mazaheri, E. (2020). *Analyzing breaking poems in Fayez Khadours poetry.* Master's thesis submitted to The Ministry of Science, Research, and Technology, University of Mashhad, Iran.
- Tawus, A. (1989). *Al-Huf fi Qatali al-Tafuf.* Dar al-Razi.
- Yassine, B. (2000). *Manifestations of intertextuality in the poetry of Fayez Khaddour.* Master's thesis in Arabic Language, University of Aleppo.

بررسی تطبیقی جلوه‌های میراث دینی در شعر قیصر امین‌پور و فایز خضور

مهدی فرحانی*

استادیار دانشگاه ولایت ایرانشهر - گروه عربی دانشکده علوم انسانی

پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۰۲

دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۱۰

چکیده

مکتب امریکایی ادبیات تطبیقی، امکان خوبی برای بررسی آثار ادبی ملل گوناگون فراهم می‌سازد؛ بی‌آنکه دو ادیب لزوماً همدیگر را بشناسند یا از هم تأثیر بپذیرند. مضامین مشترک ناشی از زمینه‌های دینی، اجتماعی، فرهنگی، تاریخی و سیاسی... می‌تواند بستر مناسبی را برای مطالعات تطبیقی این مکتب فراهم کند. جنگ، درون‌مایه‌ای است که ادیبان ایران و فلسطین به بازتاب آن در آثار خویش پرداخته‌اند. این پژوهش به بررسی نشانه‌های میراث دینی در شعر دو شاعر مقاومت، قیصر امین‌پور و فایز خضور می‌پردازد. این دو با هدف تربیتی و برانگیختن همت مردم برای مبارزه با دشمن، در اشعارشان، اقتباس‌هایی از داستان‌های قرآن داشته‌اند و از شخصیت‌های دینی و تاریخی نیز بهره گرفته‌اند. این دو سراینده، از پیامبران حضرت یوسف و عیسی علیهماالسلام را برای تأثیرگذاری بیشتر کلام خویش بر خواننده به عرصه ادبیات آورده‌اند و از اهل بیت پیامبر اسلام «ص»، امام حسین «ع» این مظهر بیداری، آزادی و پایداری را در راستای هدف خویش، محور آفرینش ادبی گردانیده‌اند و کوشیده‌اند از این طریق وضعیت غم‌انگیز جامعه ایران و فلسطین در زمان حاکمان را به تصویر بکشند؛ اما قیصر امین‌پور از طریق به تصویر کشیدن وقایع اجتماعی در زمان جنگ، در صد دعوت جوانان به آزادسازی بخش‌های اشغال شده کشور بود. همچنین هر دو شاعر به تصویر خرابی‌ها، ویرانی‌ها و کشتار و تأکید بر پیروزی حتمی مظلومان بر ظالمان پرداخته‌اند.

واژگان کلیدی: ادبیات تطبیقی، میراث دینی، ادبیات مقاومت، قیصر امین‌پور، فایز خضور.

Email : M.farhani@velayat.ar.ir

* نویسنده مسئول:

مقدمه

میراث دینی در همه دوره‌ها و نزد همه ملل، یکی از منابع غنی الهام‌بخش شعر است؛ زیرا شعرا نمونه‌ها، موضوعات و تصاویر ادبی زیادی از این منبع می‌گیرند. همچنین ادبیات جهان مملو از بسیاری از آثار ادبی بزرگ است که حول یک شخصیت دینی یا موضوعی دینی می‌چرخد، یا به نوعی تحت تأثیر میراث دینی قرار گرفته است (عشری زاید، ۱۹۹۷: ۷۵). پژوهشگر ادبیات تطبیقی نیز در مرزهای زبانی و ملی می‌ایستد و مبادله موضوعات، ایده‌ها، کتاب‌ها و عواطف بین دو یا چند ادبیات را زیر نظر می‌گیرد (غویار، ۱۹۵۶: ۵).

ادبیات مقاومت به عنوان واکنشی در برابر اشغال خصمانه و شرایط اجتماعی و اقتصادی و پیامدهای ناشی از آن که در درگیری‌های بین جناح‌ها و احزاب فلسطینی و عربی نمود یافته بود، به وجود آمد. همه این احوال و شرایط باعث شد که مردم فلسطین از انواع گرسنگی، بیماری، فقر و محرومیت رنج ببرند.

پس از پیروزی انقلاب و بحران‌های داخلی پیش آمده، رژیم بعث عراق فرصت را مغتنم شمرده و جنگ تجاوزکارانه خود را علیه جمهوری اسلامی آغاز کرد و بسیاری از مناطق و شهرهای مرزی را اشغال کرد و مردمان جنگ‌زده مظلوم را وادار به ترک خانه نمود. پس رنج و درد مردم ایران بسیار شبیه رنجی است که ملت فلسطین متحمل شدند.

این پژوهش به مقایسه آثار قیصرامین‌پور و فایز خضور از نظر بازتاب میراث دینی پرداخته است. این پژوهش از دو قسمت تشکیل می‌شود: در قسمت نخست، به بررسی بینامتنیتی اشعار این دو شاعر با متون قرآن پرداخته می‌شود و در قسمت دوم، انعکاس داستان‌های پیامبرانی چون حضرت یوسف(ع)، حضرت عیسی(ع) و البته امام مقاومت، امام حسین(ع) بررسی می‌گردد و همچنین بر روی مهم‌ترین ویژگی‌های بینامتنیتی برمحور استفاده از میراث دینی ویژگی‌هایی که به‌عنوان انگیزه‌ای برای رزمندگان در جبهه‌های جنگ و دفاع از وطن به‌شمار می‌آیند، تمرکز کرده است.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های تطبیقی که به بررسی جنبه‌های مقاومت در ادبیات عربی و فارسی معاصر پرداخته‌اند،

فراوان هستند. برخی از آن‌ها عبارتند از: غسان غنیم(۲۰۰۱) در کتاب «الرمز فی الشعر الفلستین الحدیث والمعاصر» پیرامون نمادهای دینی، تاریخی، ادبی و تکنیکی در شعر معاصر فلسطین سخن گفته است. «الرمز الفنی فی شعر محمود درویش» فتحی ابو مراد، (۲۰۰۴)، درباره نمادهای تکنیکی مانند زیتون، دریا، پرتقال، کبوتر... در شعر محمود درویش تحقیق کرده است. احمد اشقر، (۲۰۰۵)، در کتاب «التوراتیات فی شعر محمود درویش من المقومه إلی التسویه» به بهره‌گیری محمود درویش از نمادهایی چون آدم، قابیل، هابیل، ابراهیم و اسحاق بر پایه تورات در ادبیات پایداری اشاره نموده است. «همچنین پایان‌نامه‌ای تحت عنوان «القدس فی الشعر المعاصر العربی "فلسطین - لبنان - سوریا نموذجا» به قلم جهاد فیض الإسلام نوشته شده است که در آن به اشعاری با موضوع قدس و مظلومیت اشاره کرده است.

در ادبیات فارسی نیز آثاری در زمینه ادبیات مقاومت نوشته شده که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود: عهدیه فاضلی(۱۳۹۵) در پایان‌نامه خویش با عنوان «حماسه در ادبیات انقلاب اسلامی ایران» به آثار شاعران و نویسندگان دفاع مقدس با نگاه حماسی نگریسته و آن آثار را با شاهنامه سنجیده که البته این سنجش، قیاس مع الفارغ است. مریم فطرس (۱۳۸۸) در پایان‌نامه خویش با عنوان «اسطوره در شعر دفاع مقدس با بررسی شعر پانزده شاعر دفاع مقدس،» از اسطوره‌های ملی - حماسی و مضامین عاشورائی به‌ویژه شخصیت امام حسین سخن گفته است. مقاله «بینامتنیت تلمیح در شعر شاعران دفاع مقدس» (۱۳۹۳) به بررسی تلمیحات شعر دفاع مقدس و نقش آن در وحدت بخشیدن بنیان فکری و انسجام ساختاری شعر پرداخته است و مقالات بسیاری نیز در مجلات مرتبط به ادبیات عربی و فارسی نوشته شده که موضوع ادبیات پایداری را از زوایای اجتماعی، سیاسی و اقتصادی مورد بررسی قرار داده است. در مقاله «نگاه تطبیقی بر ادبیات مقاومت و پایداری در شعر قیصر امین‌پور و کمال ناصر»، نوشته محمد ارجستانی و دهمکاران(۱۴۰۱) از مشکلات اجتماعی و سیاسی و فرهنگی به شیوه دینی سخن گفته و مولانا شکاری(۱۳۹۳) در پایان‌نامه خود با عنوان «تحلیل عناصر مقاومت در اشعار قیصر امین‌پور و فدوی طوقان» با تکیه بر نماد و اسطوره و تشویق رزمندگان به دفاع از وطن خود پرداخته است. عماد الدینی طالبی(۱۳۹۹) در پایان‌نامه خویش با عنوان «بررسی شکست در چکامه‌های فایز خضور» از نماد و اسطوره برای توصیف شکست و ویرانی کشور لبنان و سوریه در جنگ با اسرائیل در شعر خود یاد کرده است. فرزانه زارعی در مقاله «استدعاء الروایات المیثولوجیة» به بررسی عناصر

اسطوره مرگ و برانگیختگی اشاره می‌کند. میاده ذیاب (۲۰۱۹) در مقاله «التراث الدینی فی شعر خضور قصیده قداس الهلاک» از اندوه، درد، شکست، برانگیختگی و نوگرایی میراث دینی در قصیده قداس الهلاک خضور یاد کرده است. آنچنانکه از عنوان آثار یاد شده بر می‌آید، تاکنون هیچ پژوهشی در باره بازتاب میراث دینی در شعر امین‌پور و خضور به نگارش در نیامده است.

سؤالات پژوهش

- آیات و مفاهیم قرآنی چه نقشی در شعر مقاومت دارند؟
- شعرا چگونه از آیات قرآن در اشعارشان تأثیر گرفته‌اند؟
- وجوه اشتراک و اختلاف بین امین‌پور و خضور در بازتاب میراث دینی کدامند؟

روش پژوهش

این پژوهش بر پایه ی اصول مکتب امریکایی ادبیات تطبیبی و به روش توصیفی - تحلیلی نوشته شده است.

محدوده پژوهش

اشعار قیصر امین‌پور و فایز خضور.

نگاهی گذرا به فعالیت های قیصر امین‌پور

قیصر امین‌پور یکی از شعرای انقلاب اسلامی است. از زمانی که شعله جنگ برافروخته شد، برای دفاع از وطن، با سلاح و شعر خود به جبهه‌های نبرد رفت و اقدام به تشویق سربازان و تقویت روحیه آن‌ها نمود؛ از این‌رو به ملک‌الشعراى انقلاب و جنگ ملقب شد. همچنین عنوان شاعر صلح را دریافت نمود. شفيعی کدکنی روزی به قیصر امین‌پور گفت: قیصر بایست! اینجا بهترین نقطه‌ای است که شعر را رساندی (صرفی، ۱۳۸۹: ۳۳۰-۳۳۱).

امین‌پور فعالیت شعری خویش را با انتشار دفتر «در کوچه آفتاب» آغاز کرد. پس از آن، «تنفس صبح» را به چاپ رسانید (ناصری - ساعی: ۱۳۹۳: ۱۰۵). گرچه قیصر امین‌پور در اغلب

اغراض شعری از جمله عشق، وصف، مدح و فخر... توانا بوده؛ اما بیشتر به مسائل روز ملت پایبند بود. این پدیده برای شاعری که از همان لحظه اول با دلگرمی به رزمندگان و شکیبایی ورزیدن برای دفاع از سرزمین و ناموس خود در میدان جنگ ایستادگی کند، امری مقدس بود. قیصر، ویرانی‌های نقاط مختلف کشور را به تصویر کشیده است. امین‌پور از ارزش الهام گرفتن از معانی قرآن و میراث دینی، آگاهی داشت؛ زیرا این مفاهیم و میراث ارزشمند، باعث می‌شود، انگیزه رزمندگان برای دفاع در برابر دشمن فزونی گیرد و پرداختن به صحنه‌های جانفشانی حضرت سیدالشهدا و یارانش شور و هیجان را در وجود رزمندگان زنده می‌کند. قیصر امین‌پور درون خود حقیقت وجدان جمعی را احساس و ارزش‌های گروهی را به زبان فردی بیان می‌کرد. از این‌رو، به حق، آینه تمام‌نمای حقیقتی بود که به طرز شگفت‌انگیزی، میراث یک امت را انعکاس داده است.

گوشه‌ای از زندگی فایز خضور

فایز خضور یکی از برجسته‌ترین چهره‌های شعر معاصر عربی و صاحب مکتب شعری خاص است. او در سال ۱۹۴۲، در شهر قامشلی متولد و در شهر سلمیه بزرگ شد. او از سال ۱۹۵۷، برای نخستین بار در روزنامه‌ها و مجلات فلسطین، لبنان و سوریه اقدام به نشر اشعار خود نمود. خضور آثار شعری فراوانی منتشر کرده است. از جمله: دیوان، مرايا الطائر الحر، أريج النار، فی البدء كان الوطن. وی در سال ۱۹۶۶، از دانشگاه دمشق در رشته ادبیات عربی لیسانس خویش را دریافت نمود. پس از آن به مدت یک سال به معلمی اشتغال داشت. سپس در دمشق و بیروت به کار روزنامه‌نگاری فرهنگی پرداخت و از سال ۱۹۷۲، در انجمن نویسندگان عرب مشغول به کار شد و تا هنگام بازنشستگی، مسؤولیت سردبیری روزنامه‌های الاسبوع و الموقف الادبی را بر عهده داشت. ناگفته نماند که سال ۲۰۱۶، در کتابخانه الاسد دمشق بزرگداشتی برای فایز خضور برپا شد. (دیوان: ۲۵).

هدف پژوهش

هدف این پژوهش نشان دادن مهمترین ویژگی‌های میراث دینی در اشعار این دو شاعر است. ناگفته نماند که این دو شاعر کوشیده‌اند همت مردم را برای روی آوردن به سوی میادین مبارزه

علیه دشمن برانگیزند و مبارزان را به رویارویی با دشمن و پایداری در عرصه نبرد و دفاع از سرزمین و وطن‌شان تشویق کنند.

میراث دینی در آثار قیصر امین‌پور و فایز خضور

تأثیر مفاهیم قرآنی در شعر و اندیشه قیصر امین‌پور و فایز خضور

«هرقدر آشنایی ما با گذشته بیشتر باشد، این نکته بر ما بیشتر روشن می‌شود که تقریباً هیچ موضوع و تصویری بدیع و بی‌سابقه نیست. چه بسا افرادی که شاعری را در ابداع مضامین و تصاویر جدید، بی‌همتا می‌دانند؛ اما برای اهل فن روشن است که آن مضامین و تصاویر هم قبلاً گفته شده است؛ لذا مسأله در تصویر و موضوع نیست، در زبان است؛ یعنی عمده نوآوری و ابداع، در طرز بیان و استعمال زبان است» (نقل از کیانی و دیگران، ۱۳۹۲ هـ.ش: ۱۴۸-۱۴۹).

قرآن کریم، کتابی است که خداوند حکیم نازل کرده است و می‌توان آن را هدیه‌ای از آسمان به زمین توصیف کرد که نازل شد تا انسان را از پابندی به این زمین خاکی و قید و بندهای آن برهاند و به بزرگی و تعالی و شفافیت روح برساند و ارزش‌های حق و نیکی و زیبایی و انگیزه‌های کمال را در اعماق جان انسان تلقین و تثبیت کند و روح را غنی سازد و آن را به وسیله آنچه خیر و صلاح دنیوی و اخروی‌اش است در طول زمان یاری دهد. این کتاب آسمانی سرشار از چیزهایی است که چشم عقل را خیره می‌کند.

هنگامی که عرب قرآن را می‌شنید، از بلاغت و معانی عمیق و الفاظ زیبای آن شگفت‌زده می‌شد. تا جایی که ولید بن مغیره با وجود عنادی که با قرآن داشت، درباره آن گفت: به خدا سوگند در میان شما مردی نیست که نسبت به شعر چه رجز و چه قصیده و چه اشعار جن، بی‌خبر باشد. به خدا قسم، آن چه این قرآن می‌گوید به هیچ یک از این‌ها شباهت ندارد. به خدا قسم در این کلام، شیرینی‌ای و زیبایی خاصی وجود دارد. .. و چیزی برتر از آن نیست (قرانیا، ۱۹۸۸ م: ۸۷). آیات قرآن با عظمت و گیرایی و بیان هنری شیوای خود توانسته است «افراد فصیح و بلیغ عرب را در برابر شکوه و بیان خود و مفاهیم عمیق و تأثیرگذار آن و هماهنگی عاطفی و قدرت بیانی عظیم و گسترده‌اش ساکت کند» (همان: ۸۷). ویژگی بارز بینامتنیت قرآنی غنا و گستردگی آن است؛ زیرا شاعر آنچه را که بدان نیاز دارد، در آن می‌یابد و از معانی آن الهام می‌گیرد و از آن رموزی برمی‌گیرد که به وسیله آن مقاصد و اهداف خود را بدون شرح و تفصیل بیان

می‌کند. قرآن کریم با تصاویر، تعبیر و معانی خود و با تمام اصول و قواعد زندگی و داستان‌های عبرت‌انگیزی که در بر دارد، راه خود را باز کرده تا در حافظه جمعی مردم امت رسوخ کند و ریشه دواند (البادی، ۲۰۰۹م: ۴۱). قرآن کریم منبعی غنی، زنده و الهام بخش برای شاعران و نویسندگان است و آنان آنچه را که در خیال خود می‌پروراند، از این منبع فرا می‌گیرند و آن‌ها را در قالب آرمان‌هایی در آثار ادبی گوناگون خود برجسته می‌کنند. همچنین قرآن پایه و ستون و بنای معنوی است که به وجود آن‌ها معنا می‌بخشد و از همین منظر، شاعران در داستان‌های قرآنی گمشده و هدف خود را برای بیان دیدگاه‌ها، اندیشه‌ها، آرمان‌ها و خواسته‌های خود یافته‌اند. از این‌رو، از معانی، رویدادهای مختلف، حکایات و داستان‌های سرشار از مفاهیم و عبرت آن الهام گرفتند تا بتوانند پل‌های ارتباطی بین آن رویدادها و آنچه در جریان زندگی کنونی ما اتفاق می‌افتد، ایجاد کنند؛ زیرا این داستان‌های الهی شگفت‌انگیز به اشعار آن‌ها ابعاد عمیقی از تأثیرگذاری می‌بخشد و به این ترتیب، شعر نو فارسی به شکلی عمیق و محکم، با قرآن کریم عجین شده است. شاعران معاصر ایران برای بیان مقاصدی که در جهت مبارزه با ظلم حکومت پهلوی به مردم، در سر می‌پروراند، از قرآن الهام گرفته‌اند. آن‌ها همچنین به وام گرفتن نمادهایی از میان آیات قرآن که مربوط به مقوله مقاومت است، متوسل شدند و از شخصیت‌هایی الهام گرفتند که به نوعی، واقعیت فعلی آن‌ها را تجسم می‌بخشند. اگر بخواهیم به ابعاد و انواع بینامتنیت در اشعار قیصر امین‌پور پی ببریم، ابتدا باید ماهیت شرایطی را که شاعر در اثر حمله ارتش عراق به ایران تجربه کرد، خرابی‌های به بار آمده در استان خوزستان و تخریب شهرهای سایر استان‌ها و اشغال بخش‌های زیادی از آن را درک کنیم. این شرایط تأثیر خود را در ابعاد مختلف زندگی این شاعر بر جای گذاشت.

البته نباید فرهنگ و مبانی عمیق او را که ریشه مذهبی دارد، نادیده گرفت؛ زیرا آنطور که گفته شده او در دامان خانواده‌ای رشد کرده بود که سخت پایبند به دین بود و از همان دوران کودکی قرآن کریم را فراگرفته و در تمام شؤون زندگی از آن تأثیر پذیرفته و آن را به عنوان روش و الگویی در نظر گرفته بود که در پرتو آن حرکت می‌کرد و در شعرش از آن پیروی می‌نمود. از این‌رو، همواره زیر سایه قرآن حرکت می‌کرد و از پرتوهای آن تصاویری را ترسیم می‌نمود تا اینگونه، جوانان را برانگیزد و آنان را به شتاب به سوی جبهه‌های جنگ و نبرد و به دست گرفتن اسلحه برای دفاع از میهن و انقلاب اسلامی تشویق کند. از جمله تصاویری که او در شعر خود

ترسیم نموده، این ابیات اوست:

«تو شعر نگفته مرا می‌دانی/ وز برگ سفید دفترم می‌خوانی/ آخر به چه مانی که بگویم آنی؟! / تو همچون خودی، تو خویش را می‌مانی» (امین پور، ۱۳۶۳ش: ۱۱).

شاعر در این قسمت از معنای آیه (لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ) (شوری: ۱۱) اقتباس کرده و این بدین معناست که شاعر از این آیه تأثیر پذیرفته و کوشیده معنای آن را در شعر خود تضمین کند؛ اما بینامتنیت در این عبارت به شکل مستقیم انجام نشده است؛ بلکه از معنی قرآن کریم الهام گرفته و سپس آن را در چارچوب زمانی معاصر قرار داده است. او در راستای تحقق نگرش خویش، نسبت به وقایع و نیل به اهدافش از چنین اشعاری بهره گرفت. هدف وی، برجسته کردن یک مسأله اصلی است. او می‌کوشد تا مردم را برانگیزاند و به آرمان‌های کشور خویش تحقق بخشد.

قیصر در همین زمینه، می‌سراید:

«ما خوش فرامشان لرزان قدمیم/ اندیش‌کنان وادی بیش و کمیم/ خود را و ترا اگر چه بردیم / ز یاد/ ما را تو اگر ز یاد بردی عدمیم» (امین پور، ۱۳۶۳ش: ۱۴).

شاعر از آیه «وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَسُوا اللَّهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ أُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ» (حشر: ۱۹) اقتباس گرفته و با باز تاب آن در قالبی فلسفی و عرفانی به یکی از اصول مبانی تصوف، یعنی اصل رضایت از خداوند در همه حالات پرداخته است؛ چه لطف و کرم او کم و چه زیاد باشد. قیصر امین‌پور همواره به عظمت پروردگار و چگونگی برافراشتن آسمان‌های بدون ستون می‌اندیشد و در این زمینه ابراز می‌کند که عشق انسان نسبت به آسمان‌ها و زمین یکی از نشانه‌های خداوند به شمار می‌رود و هر آن‌چه در جهان هستی است، منعکس‌کننده آیه و معجزه‌ای الهی است. شاعر در این‌جا به یکی از عجایب هستی، یعنی برافراشتن آسمان‌های بدون ستون توسط خداوند اشاره می‌کند، سپس به خورشید می‌پردازد که همه مردم آسایش خود را از آن می‌طلبند، حال آن‌که خورشید نیز آسایش خود را از پروردگار می‌طلبد:

«ای عشق زمین و آسمان آیه‌ی توست/ بنیاد ستون بی ستون پایه‌ی توست/ چون رهگذر خسته که می‌آساید آسایش آفتاب در سایه‌ی توست» (امین پور، ۱۳۶۳ش: ۱۵).

وی در جای دیگر از روز قیامت و وحشت آن سخن می‌گوید که در آنجا مردم برای حسابرسی

جمع می‌شوند و در حیرت و وحشت به سر می‌برند، هیچ کس نمی‌داند سرنوشت او چه خواهد شد و حساب او چگونه خواهد بود و کدام اعمال او برای حسابرسی ارائه می‌شود و آیا به خاطر عمل صالحش بخشیده می‌شود یا شفاعت شامل حالش می‌شود؟ و آیا نامه عمل او را به دست راستش می‌دهند و به بهشت برده می‌شود؟ یا به خاطر گناهان دنیایی‌اش به سزای اعمالش می‌رسد و کسی را نمی‌یابد که او را نجات دهد و به جهنم برده می‌شود؟ در میانه این صحنه هولناک که انسان از فرزندان و خانواده و بستگانش می‌گریزد و در چنین شرایط سختی، شاعر خود را به پرنده‌ای تشبیه می‌کند که در آسمان آن صحنه هولناک شبی که ابرهایش می‌غرند، پرواز می‌کند و هرگاه به راه فراری می‌اندیشد، هیچ راهی در برابر خود نمی‌یابد. پس چطور و به کجا فرار کند. شاعر با تأثیرپذیرفتن از آیه ده سوره قیامت سخن خداوند متعال را به یاد می‌آورد: ﴿يَقُولُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ أَيْنَ الْمَفْرُغُ﴾ با بیان اینکه راه گریزی از مجازات ظالمین و ستمگران بدست خداوند نیست با سرودن ابیاتی اشاره می‌کند:

«در واقعه‌ای چنان کجا بگریزم/ زان مأمن بی‌امان کجا بگریزم/ چونان که پرنده در شب غرش
ابر/ در پهنه‌ی آسمان کجا بگریزم» (امین پور، ۱۳۶۵ش: ۳۰)

اگر بخواهیم از شاعران جنگ و مقاومت ایران یاد کنیم، قیصر امین‌پور از پیشکسوتان و مشهورترین آنهاست. همچنین این واقعیت را باید یادآور شد که وقتی نام این شاعر به میان می‌آید، خاطرات جنگ تحمیلی به ذهن متبادر می‌شود. از این رو قیصر امین‌پور بر آن می‌شود تا با کلماتی که روح غم و درد بر آن‌ها سایه افکنده و حاکی از درونی درد کشیده است، تصاویری از مشکلات جنگ به ما نشان بدهد. از این‌رو، چنین می‌سراید:

«می‌خواستم شعری برای جنگ بگویم/ دیدم نمی‌شود/ دیگر قلم زبان دلم نیست/ گفتم: / باید
زمین گذاشت قلم‌ها را/ دیگر سلاح سرد سخن کارساز نیست/ باید سلاح تیزی برداشت/ باید برای
جنگ/ از لوله‌ی تفنگ بخوانم/ با واژه فشنگ» (امین پور، ۱۳۶۳ش: ۹).

وقتی او به سن پانزده سالگی رسید، قلم را بر زمین گذاشت و راهی میدان نبرد شد و لباس رزم بر تن کرد تا از میهنش دفاع کند. وقتی آتش جنگ شعله‌ور شد، نتوانست بی‌تفاوت بایستد؛ بلکه برای دفاع از سرزمین خود که با عشق فراوان آن را دوست داشت، به راه افتاد. در آن زمان نیز خرابی‌ها و ویرانی‌های ناشی از جنگ را به تصویر کشید و تصویرهایی از اسباب‌بازی‌های

کودکان که به خون آغشته شده بودند، ترسیم کرد و ناله‌های مردمی را که افق را پر کرده بود به ما منتقل کرد. او همه این چیزهای دردناک را با سبکی خاص که ترکیبی از تصویر واقعیت و الهام از میراث دینی که جزئی از میراث این ملت شده است، به ما ارائه کرد:

«خسته‌ام از آرزوها، آرزوهای شعاری؟ شوق پرواز مجازی، بال‌های استعاری/ لحظه‌ای کاغذی را، روز و شب تکرار کردن/ خاطرات بایگانی، زندگی‌های اداری/ آفتاب زرد و غمگین، پله‌های رو به پایین/ سقف‌های سرد و سنگین، آسمان‌های اجاری/ عصر جداول‌های خالی، پارک‌های این حوالی/ پرسه‌های بی‌خیالی، نیمکت‌های خماری/ رونوشت روزها را، روی هم سنجاق کردم/ شبیه‌های بی‌پناهی، جمعه‌های بی‌قراری/ عاقبت پرونده‌ام را، باغبان آرزوها/ خاک خواهد بست روزی، باد خواهد برد باری/ روی میز خالی من، صفحه باز حوادث، در ستون تسلیت‌ها، نامی از ما یادگاری» (امین‌پور، ۱۳۸۲: ۹۵-۹۶)

این قیصر امین‌پور است؛ به سان هنرمندی با قوه خیال وسیع در برابر ما ایستاده تا با قلم نوآوری، واقعیت خود را برای ما ترسیم کند و ویژگی‌هایش را به همان شکلی که در آن زمان بود به ما ارائه دهد تا یک تصویر تاریخی صادقانه از شرایط آن مرحله دشوار در تاریخ ملت‌مان، به ما ارائه دهد. او در به تصویر کشیدن این وقایع، از پیشینه و میراث دینی که با آن رشد کرده است، کمک گرفته و از این رو تعدادی از آیات و معانی اسلامی را در اشعار خود گنجانده است که از طریق آن‌ها می‌خواهد ملت خود را برای ایستادگی در برابر این مصیبت سختی که بر او نازل شده، ترغیب کند و تک‌تک افراد ملت را برای ایفای نقش خود در راهپیمایی جنبش جامعه بسیج کند.

تأثیر مضامین قرآن کریم بر شعر و اندیشه فایز خضور

وقتی فایز خضور با قرآن عجین شد، آن را در شعر خود فراخواند تا جزئی از ساختار دلالت شعر خود را از قرآن بسازد. به همین جهت، اشاره‌های قرآنی آنقدر که از نظر معنایی و ساختاری با متن پیوند دارند، بار سنگینی بر پیکره متن ندارند و این باعث پیدایش نوعی نزدیکی به متن قرآن با هدف تحقق خواسته‌های شاعر می‌شود و بدین وسیله تجربه شعری خود را با بهره‌گیری از قدرت‌های معنایی متن قرآن غنی می‌کند (عیسی الخضور، ۱۹۹۷: ۱۶).

از جمله متون دینی که خضور از منابع میراث دینی به دست آورده، می‌توان نمونه‌های زیر

را نام برد:

«أَيُّهَا الْعَابِرُونَ سَأُرْوِي لَكُمْ هَامِشاً، /من طقوس الوليمة:/عندما حاكموه: كان - شعباً /يُسَاقُ السِّي الْمَقْصَلَةَ/بعد ما أعدموه: /كانت الجلجلة/واقعا - مضحكاً - للخلاص.. /؟/يومها أشرقت نجمة دامعة/واتتخت أمة للقصاص/تشعل القمة الخاشعة!» (خضور، ۲۰۰۰: ۲۳۲ - ۲۳۳).

(ترجمه: ای رهگذران، گوشه‌ای از شرایط ضیافت را برای شما روایت می‌کنم: /وقتی قضاوتش کردند: ملتی بود/ که به سمت گیوتین برده می‌شد / پس از آن که او را اعدام کردند، سر و صدا حادثه مضحکی برای رهایی بود. در آن روز، ستاره‌ای گریان درخشید و ملتی از قصاص خودداری کرد که قله فروتن را شعله‌ور می‌کرد.)

شاعر در این ابیات با تأثیرپذیری از آیه ی ۱۷۹ سوره بقره: ﴿وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ يَتَّقُونَ﴾ اینگونه به تنبیه دشمن اشاره می‌کند که قصاص سبب حیات انسان است و بدین وسیله اعلام می‌دارد که باید از صهیونیست‌ها و مزدوران‌شان که در حق مردم بی‌گناه مرتکب جرم شده‌اند، قصاص گرفته شود و به سزای جنایت‌های خود برسند تا درس عبرتی برای دیگران باشد که چنین جرم‌هایی را تکرار نکنند:

مطر أسود الروح، ينتهك العشب والشمس /شرفنا في عباءة ضيف وحام/وخلع مصراع هدأتنا، بانفجار "هدایاه" /."یا آن "هلاً تطلعت.؟!/نرجوک بعض التفات عطوف إلى غضب الأرض./ شابت علی حضننا غرة الورد، من فاحش الذبح /یا آن، شیخ نسل البنفسج قهراً، وما ساخت الأسلحة! / بیریق خافق، فی فم الحوت، لاح علی الأفق، يطوی السحیق البعید؟/أم ترى تلك خارطة للوجود الجدید. (خضور، ۲۰۰۰: ۵۲۵).

(ترجمه: بارانی با روح سیاه که حرمت علف‌ها و خورشید را می‌شکند، در خرقة مهمان و حامی، ما را گرمی داشت و با انفجار هدایای خود، پاشنه آرامش ما را کند. ای زمان، چرا ننگریستی؟ از تو می‌خواهم اندکی با مهربانی به خشم زمین نگاه کنی! پیشانی گل سرخ در پی ذبح وحشیانه، روی سینه ما، پیر و پژمرده شد. ای زمان! نسل بنفشه‌ها به زور پیر شدند؛ ولی تفنگ‌ها پیر نشدند. پرچی لرزان در دهان نهنگ، در افق درخشید و گذشته دور را درهم پیچید. به نظر تو، آن نقشه هستی جدید است؟)

در این ابیات، شاعر از آیه ۱۷ سوره ی مزمل که می‌فرماید: (فَكَيْفَ تَتَّقُونَ إِن كَفَرْتُمْ يَوْمًا يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيبًا) تأثیر پذیرفته است و نیز کلمه «المطر الأسود» (باران سیاه) را به عنوان نماد برای ویرانی و خرابی شهرها به کار برده و شهر را مظهر این تصویر غم‌انگیز قرار داده است؛ زیرا باران سیاه معمولاً با طوفان همراه است و طوفان اغلب باعث خرابی و بلایا می‌شود. به عبارت دیگر، او ابزار زبان ویرانی محض را عاریه گرفته و یکی از صحنه‌های قیامت را به شکل جهنمی‌اش ارائه کرده است و گرچه اصل زندگی پیر شده است؛ اما جنگ افزارهای ویرانی پیر نمی‌شوند، گویی می‌خواهند خود مرگ را بکشند. از این‌رو، «مرگ به شکل نهنگی که ببرق زندگی را بلعیده، به تصویر کشیده شده و باران سیاه که حکایت از عذاب دارد، حرمت گیاهان و خورشید را رعایت نمی‌کند و مواهب ویرانگرش را منفجر می‌کند و در نتیجه ذات انسان را می‌آشوبد. در این لحظه، زندگی در وقت پیری آتش می‌گیرد و بنفشه، سالخورده و پژمرده می‌شود و بدین ترتیب، زندگی می‌میرد» (درا، ۲۰۰۰: ۶۴).

امام حسین (ع) در شعر قیصر امین‌پور و فایز خضور

یکی از شخصیت‌هایی که شاعران ایرانی و عرب در شعر خود مرثیه‌های زیادی درباره او سروده‌اند، امام حسین (علیه السلام) است. آن حضرت در شعر فارسی، به ویژه در مرثیه‌های شاعرانی همچون سنایی غزنوی، عطار نیشابوری، قومی رازی، سیف فرغانی، محتشم کاشانی و حتی برخی از شاهان قاجار مانند ناصرالدین شاه و فتحعلی شاه و برخی دیگر سهم زیادی را به خود اختصاص داده است (إذاعة، ۲۰۰۷: ۱۲). از میان شاعران عرب که در این زمینه در باره امام حسین شعر سروده‌اند، می‌توان به اسدی، شریف رضی و دعبل خزاعی اشاره کرد و البته در دیوان‌های شاعران فراوانی، اشاراتی رمز گونه به زندگانی و شهادت آن حضرت شده است؛ به عنوان مثال، عطش یکی از اصلی‌ترین موضوعاتی است که در مرثیه‌های حسینی بر آن تمرکز شده است و شاعران آن را به روش‌های مختلف بیان کرده و درد تشنگی امام حسین (ع) و زنان و کودکان و سایر یارانش را ترسیم نموده و با عبارتهای مختلف رود فرات را که اهل بیت پیامبر را از آب خود محروم کرد، ملامت و سرزنش کرده‌اند. اینک بازتاب جلوه‌های زندگانی امام حسین در سروده‌های قیصر امین‌پور را با آوردن نمونه، نشان می‌دهیم:

«راستی آیا/ کودکان کربلا/ تکلیفشان تنها/ دائماً تکرار مشق آب! آب! مشق بابا! آب بود»
(امین‌پور، ۱۳۸۶ش: ۲۱).

شاعر در این شعر به ماجرای شهادت امام حسین و اهل بیتش (علیهم السلام) اشاره نموده و تصویری احساسی را ترسیم می‌کند که در آن شدت تشنگی شهدایی را که در یک بیابان سخت، زیر گرمای خورشید جان دادند، دیده می‌شود. قیصر، کودکانی را که دچار تشنگی شده‌اند، به تصویر کشیده که گویی دانش‌آموز هستند و در مدرسه به عنوان بخشی از تکالیف روزانه خود، کلمه «عطش» را با خواستن آب از بابا، تکرار می‌کنند و این بدین معنی است که تشنگی تأثیر شدیدی بر آن‌ها گذاشته و باعث شده آن‌ها ناله «العطش» سر دهند و این کلمه را به گونه‌ای تکرار می‌کند که شدت رنج آنان را منعکس می‌کند. امین‌پور در متن دیگری شرح حال گروهی را که همراه امام حسین (ع) وارد کربلا شدند و آرزوی یاری امام و شهادت در رکاب آن حضرت را داشتند بیان کرده و میزان تشنگی آنان به شهادت را نشان داده و حالشان را چنان توصیف کرده که گویا شهادت را مشتاقانه پذیرفته‌اند و در آرزوی به دست آوردن آن بودند و می‌خواهند مرگ را بسان آب، جرعه جرعه بنوشند:

«لا» بود که کشته و «لا» بود شهید / «لا» بود و «الست» را «بلی» بود شهید/ با قامت
واژگونه در خونس نیز/ تصویر و تجسمی ز «لا» بود شهید (امین‌پور، ۱۳۶۳ش: ۴۹).

هنگامی که خلافت پس از مرگ معاویه به پسرش یزید رسید، نامه‌ای به والی مدینه نوشت و به او دستور داد که از مردم مدینه برای او بیعت بگیرد و از بین مردم مدینه، اسم حسین بن علی را به طور ویژه ذکر کرد، سپس والی شهر به سوی امام حسین (ع) رفت و از ایشان خواست با یزید بیعت کند؛ اما امام بیعت را نپذیرفت و به والی گفت: کسی چون من با کسی چون او بیعت نمی‌کند (ابن طاوس، ۱۹۸۹، شماره: ۱۰). قیصر امین‌پور به صورت نمادین به این حادثه اشاره کرده، خصوصاً اینکه او تلمیحی به کار برده و در آن به آیه ﴿وَأَشْهَدُهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمُ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ سَهِدْنَا﴾ (الأعراف: ۱۷۲) اشاره کرده است و بدین گونه با میراث دینی اسلامی، بینامتنیت برقرار کرده است تا از طریق آن یک تصویر نمادین الهام گرفته از اتفاقاتی که برای اهل بیت امام حسین (ع) رقم خورد، ارائه دهد. شاعر در خلق این تصویر قصد استفاده از بیان مستقیم را نداشته؛ بلکه از اسلوب نماد استفاده کرده است؛ زیرا او در این اسلوب، دلالت‌های

تأثیرگذاری را یافته که می‌توانند معنایی را در ذهن خود داشته به خواننده منتقل کند. او همچنین در آثار شعری خود، از میراث اهل بیت استفاده کرده تا آن را به عنوان وسیله‌ای برای بیان آن چه می‌خواهد به خواننده منتقل کند، به کار بگیرد، مانند این ابیات او:

«جنگ است بیا جانفشانی بکنیم/ کاری چو حماسه جاودانی بکنیم/ آنسان به تن دشمن خود زخم زنیم/ اکر روزن زخم دیدبانی بکنیم» (امین‌پور، ۱۳۶۵: ۶۳).

در این ابیات، شاعر به سخنی از امام علی (ع) در نهج‌البلاغه اشاره کرده که می‌فرماید: «أَنْتُمْ لَنْ يَزُولُوا عَنْ مَوَاقِفِهِمْ دُونَ طَعْنِ دِرَاكٍ يَخْرُجُ مِنْهُ النَّسِيمُ» ابن ابی الحدید در توضیح معنای این سخن امیرالمؤمنین می‌گوید: «طعن دراک» ضربه‌های پی‌درپی و عبارت «یخرج منه النسیم» یعنی به خاطر وسعت سوراخ‌هایی که توسط نیزه‌ها در بدن آن‌ها ایجاد می‌شود، نسیم از آن‌ها خارج شود (ابی الحدید، ۱۹۸۷: ۸۷).

این سخن بخشی از راهنمایی‌ها و آموزش‌های نظامی است که امیرالمؤمنین (ع) اغلب قبل از جنگ با دشمن به یاران خود می‌فرمود. در اینجا آنچه امام دقیقاً می‌خواهد بگوید این است که دشمن از جای خود دور نمی‌شود و عقب‌نشینی نمی‌کند، مگر اینکه با ضربات متوالی مواجه شود و ضربه کاری بر او زده شود که باعث ایجاد جراحات‌های عمیقی در آنان شود. این عبارات، توصیف ضربات نیزه و شمشیر است که آنقدر عمیق هستند که اگر شعاع خون وجود نداشته باشد، انسانی که از روبرو به آن می‌نگرد، می‌تواند پشت آن را ببیند.

این سخنان امام (علیه السلام) در روح شاعر تأثیر بسزایی گذاشته است. از این رو آن را به عنوان ابزاری نمادین برای بیان سخنی که می‌خواهد به مخاطب بیان کند، انتخاب کرده است و آن سخن این است: هر زخمی زبانی ناطق در طول نسل‌ها دارد که داستانش را برای دیگران بازگو می‌کند تا آن را سرمشق و چراغ راه خود قرار دهند.

در این بخش به ذکر نمونه‌ای از بازتاب زندگانی امام حسین در سروده‌های فایز خضور می‌پردازیم.

شاعر شخصیت امام حسین (ع) را به کار گرفته و به واقعه کربلا به گونه‌ای نگریسته که به نگرش او غنا بخشیده و از مفاهیم نمادین چیزی را برگرفته که به تقویت تصورات او کمک کرده است. از این رو، شاعر در این‌جا می‌خواهد تعلقات دینی را تجسم بخشد و تأثیر این وابستگی بر

روح مردم را نشان دهد، آنان کسانی بودند که به امام نامه نوشتند و از او دعوت کردند که به سوی آن‌ها بیاید و به او وعده بیعت و حمایت و پشتیبانی در برابر دشمنانش را دادند؛ اما بعداً آن حضرت را تنها گذاشتند.

«لَسْتُ مِنْ كِرْبَلَاءَ/لَا... وَلَا أَمْرَاتِي عَائِشَةَ... /كُنْتُ أَرْتِي السَّمَاءَ/عِنْدَمَا، شُرِخْتُ مُهْجَتِي، حَرْبَةَ طَائِشَةَ/ذَاهِلٌ... خَطَأً لِقُبُونِي "الحسين"/ذاهل، كَيْفَ شَكُوا بِرَأْسِي/زَمَانِ الْوَقِيعَةِ - رَمَحاً/وَصَاحُوا. أبشروا، نبتت سنبله... ذاهل: کرسونی شهیداً، و هم قتلونی» (خضور، ۲۰۰۳م: ۷۸-۱۸۸).

ترجمه: من کربلایی نیستم، نه.. همسرم عایشه نیز. من برای آسمان مرثیه می‌سرودم. آنگاه که سرنیزه‌ای بی‌هدف و سرگردان روح مرا شکافت به اشتباه مرا به حسین ملقب ساختند. سرگشته، چگونه در زمان واقعه، سر مرا با نیزه شکافتند؟! و فریاد زدند، مژده دهید، خوشه‌ای، رویده است. سرگشته: مرا شهید کردند و کشتند.

شاعر، امام حسین را نمادی قرار داده است که به وسیله آن به رنج و عذابی که بر او رفته است و به فداکاری‌هایی که برای رسیدن به هدف مورد نظرش انجام داده است، اشاره کند. خضور می‌خواهد از این نماد برای انقلاب علیه بی‌عدالتی و نفی ظلم و خودکامگی حاکمیت استفاده کند و از طریق آن بگوید که اگر حسین (ع) بار دیگر زنده شود، همان سخنان را بر زبان می‌آورد و همان رویکرد را در پیش می‌گیرد که او در برابر استبداد اتخاذ کرده است. همچنین می‌خواهد به این بپردازد که امام حسین (ع) پیشوای قیام و تجسم زنده الگوی انسانی ظلم‌ناپذیر و الگویی برای نفی بی‌عدالتی و مبارزه با ظالم است.

یکی از اماکن مقدسی که امین‌پور و خضور آن را به کار برده‌اند، کربلاست، شهری که حماسه رستگاری در خاک آن رقم خورد و شاهد نبردی بود که در آن اصول روح انسانی سرافراز و بلندی که زیر بار ذلت نمی‌رود و آزادگان را برای مقابله با بی‌عدالتی برمی‌انگیزد، تجسم یافته است. شهری است که وجدان جمعی اسلامی را برمی‌انگیزد و آن مصیبت بزرگ را به یاد می‌آورد و در عین حال نماد مبارزه با ستمگران است. این سرزمین که خاکش به خون حسین و یاران و اهل بیت او آغشته است، یکی از مقدسات جهان است و چشمان عاشقان اهل بیت نبوت به آن دوخته است و آن را مقدس می‌شمارند؛ زیرا شاهد نبرد فداکارانه امام حسین (ع) بوده و پیکر آن حضرت را در خود جای داده است و در دل و جان عاشقان اهل بیت پیامبر (ع) جایگاه خاصی

دارد.

کربلا قبله آزادگان عالم و مبدأ عشق به اهل بیت پیامبر و حمایت از آنان و مظهر قداست رفیع و سرچشمه نور فروزان محمدی است. از این رو کلمه کربلا نمادی برای هر آزاده و سرافراز و چراغی برای مدافعان ایمان‌شان در برابر ظلم و ستم همه اقوام و ادیان شده است.

داستان‌های پیامبران در شعر قیصر امین‌پور و فایز خضور

(الف) داستان یوسف (ع)

«داستان یکی از اشکال بیان و یکی از وسایل نشر دعوت است و علاوه بر این هر داستانی، دارای شخصیتی متمایز و روحی منحصر به فرد است که خواننده با آن زندگی می‌کند، به گونه‌ای که گویی در همان عصر و در جریان رویدادها، گفتگوها و نزاع‌های آن حضور داشته است. در داستان‌های قرآن، انبوهی از حقایق، دانش، تصورات، راهنمایی‌ها و علوم نهفته است (الدالی، ۲۰۱۴: ۱۸). محوری که داستان حول آن می‌چرخد یا سایر عناصر داستان بر آن استوار هستند، هدف یا مقصد است و قهرمانان، شخصیت‌ها، رویدادها، زمان و مکان هیچ یک به خودی خود مقصود نیستند؛ بلکه هنر، درس عبرتی است که از داستان به دست می‌آید و عناصر داستان در یک نظم منسجم و هماهنگی فوق‌العاده در هم تنیده می‌شوند تا این درس را مجسم کنند (الدالی، ۲۰۱۴: ۱۱۹). قیصر امین‌پور نیز به جایگاه داستان، به خصوص داستان‌های قرآن آگاه بوده و از داستان حضرت یوسف (ع) استفاده کرده تا از طریق آن، رویدادها و وقایع جنگی را که بین دو دولت همسایه، یعنی ایران و عراق درگرفت، به تصویر بکشد؛ زیرا او در این داستان بهترین چیزی را که تجسم واقعیت این جنگ است، مشاهده کرده و در این باره چنین می‌سراید: «فرزندم/رؤیای روشنیت را/ دیگر برای هیچ کسی بازگومکن! / حتی برادران عزیزت/ می‌ترسم/ شاید دوباره دست بیندازد/ خواب تو را در چاه/ شاید دوباره گرگ/ می‌دانم/ تو یازده ستاره و خورشید و ماه/ در خواب دیده‌ای/ حالا باش/ تا خواب یک ستاره دیگر / تعبیر خواب‌های تو را/ روشن کند/ ای کاش». (امین پور، ۱۳۸۶: ۱۲)

شاعر در این ابیات با خلق بینامتنیت با آیه ﴿قَالَ يَا بُنَيَّ لَا تَقْصُصْ رُؤْيَاكَ عَلَىٰ إِخْوَتِكَ فَيَكِيدُوا لَكَ كَيْدًا إِنَّ الشَّيْطَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوٌّ مُّبِينٌ﴾ (یوسف: ۵) به داستان حضرت یوسف که قربانی مکر و

نیرنگ برادرانش شده بود، اشاره کرده است. این آیه داستان کسی را مجسم می‌کند که در کودکی پس از توطئه برادرانش علیه او با حوادث تلخی روبرو شد. برادران او احساس می‌کردند پدرشان یوسف را بیشتر از آن‌ها دوست دارد و او را بر آن‌ها ترجیح می‌دهد. از این‌رو، احساس کینه و حسادت بر آنان چیره شد تا اینکه آنان را به فریفتن پدر واداشت تا یوسف را به صحرا ببرند و برای خلاص شدن از او، وی را به اعماق چاهی بیندازند؛ اما خداوند او را از مکر آنان نجات داد و به پیامبری برگزید و مقام و منزلت و جایگاهی برای او قرار داد که داستان او را در طول نسل‌ها نقل می‌کند.

شاعر در این داستان نمونه‌ای بارز یافته است که از طریق آن جنگی را که بین عراق و ایران رخ داده، به تصویر می‌کشد و به نظر می‌رسد که علت آن ناشی از احساس نفرت و حسادت کشورهای دیگر است که عراق را علیه ایران تحریک می‌کردند. از این‌رو، عراق هیچ راهی جز این نیافت که به برادرانش در ایران حمله کند و در نتیجه جنگ بین دو کشور در گرفت و هشت سال طول کشید که در آن افراد زیادی جان دادند و شهرها و خانه‌ها ویران شد و اقتصاد هر دو کشور نابود شد و پشت این همه اتفاق هیچ عاملی جز نفرت و حسادت نبود؛ اما خواست خدا این بود که ایران از این جنگ پیروز بیرون بیاید و این را همه کشورهای دوست و دشمن اعتراف کرده‌اند، همچنان که برادران یوسف به نبوت او اعتراف کردند و برای او در برابر مردم سر به سجده گذاشتند.

ب) داستان حضرت عیسی (ع)

خضوع برای بیان دو موضوع از شخصیت مسیح الهام گرفته است: نخست، رنج و عذاب و دیگر، باروری. این ابیات به این اشاره دارند که برخی از مسیحیان به خاخام‌های صهیونیستی که در مقامات خاخام‌ها نمود می‌یابند، تبدیل شده‌اند و حالت مسیح علیه السلام که توسط یهود متحمل رنج و عذاب شد، مانند حالت شاعری است که از عذاب مقامات رنج می‌برد.

«ترانی مسیحاً جدیداً أجر جر - عمری - صلیبی»

وَأَدْعُو: اهدئی یا ضواری وکونی ودیعة؟! (خضوع، ۲۰۰۳م: ۵۱).

ترجمه: «مرا مسیح دیگری می‌بینی که در طول عمرم، صلیبم را به سختی می‌کشم و صدا می‌زنم، ای درنده‌ها آرام و خونسرد باشید.»

نگاه شاعر به مسیح (ع) متفاوت برخلاف انتظار است؛ در اینجا مسیح رمز مرگ و نابودی است

و همچنین اوست که با استفاده از اقتدار دین و تعالیم دینی مبتنی بر رویکرد غارت و آوارگی و ریختن خون بی‌گناهان، بر اساس میل خود، قوانین را وضع و اعمال می‌کند و تحت لوای دین بر مردم حکومت می‌کند. کار خاخام‌های یهود، جعل قانون الهی از طریق اعمال تغییراتی بود که شاعر از آن سخن گفته است به همین دلیل، تنها شخص موجود در متن، مسیح است که خیر را تغییر داده و بدی را جایگزین آن می‌کند. رفتار بد بنی اسرائیل باعث شد به شکل خوک و میمون مسخ شوند و نهضت آن‌ها بر پایه‌های کار زشت و هرج و مرج و لجاجت و ارتکاب جنایت علیه بشریت بنا شد.

خضور در قصیده «قداس الهلاک» می‌گوید:

«یا یوسف یا نجار سریر مریم، یا خشب الأرز الزیتی، ویا أهل/الأکوان «ابتهجوا» عادت روما
الکهنوت مقلسنة، بزعامة/ «بابا اللاهوت» لتسحب خلف حواشیها البرصاء، مسیخاً/ خاخامی الهیئة،
یحتقب التزویر التوراتی، ویعمی المبصر/ یضنی الجسم الریان، ویشفی بالذبح الأحياء...؟! / ما أسهل
تحویر "الحاء" النبویة فی تلمود الحاء...! « (خضور، ۲۰۰۳م: ۵۸۸).

ترجمه: «ای یوسف، ای نجار تخت مریم، ای چوب سدر روغنی، و ای اهل کائنات، شاد باشید. روما کاهن که کلاه بر سر گذاشته بود به رهبری پاپ لاهوت بازگشت تا به دنبال اطرافیان جذامی خود، یک دجال به شکل خاخام را ببرد که تورات جعلی را با خود داشت و فرد بینا را کور می‌کرد و بدن سرحال را ناتوان می‌ساخت و زندگان را با قربانی شفا می‌داد... تبدیل خاء نبوی در تلمود به خاء چقدر آسان است!

خضور در نمونه‌ای دیگر؛ یعنی در قصیده «فی ملحمة الغبار» چنین سروده است:

«صلی فی قداس الغیم الأخضر وارتحلی فی معراج الأمطار/ یا أيتها الصحراء الوردیة/ حُرأسُ
الغابات اللیلیة - قطاع الطرق الودعاء/ یتزویون - أصیلاً - بعباءات الرسل، ویمضون سراعاً، / صوب
مغارات الغدر الحجریة/ وبعودون - خِفَافاً - قبل صباح الدبکة: / ظهرأ منتهکاً - وجباهاً منهکة خزياً/
وجفوناً منقلبة بالعتم/ ونبضنا عتین الحركة...؟! / یجهد واحدھم أن یخفی کفا تنقطر عرفاً ودماء... / من
یقفو آثار خطاهم، تأکله النار/ أو یرجع ممسوخاً، فی هیکل شاة شاردة فی ملکوت البریة... «
(خضور، ۲۰۰۳م: ۲۹۸).

ترجمه: «نگهبانان باغ‌های شبانه. راهزنان بردبار، به وقت غروب، عبا‌های پیامبران را بر تن می‌کردند و به سرعت به سمت غارهای سنگی نیرنگ می‌رفتند و شتابان برمی‌گشتند، قبل از بانگ خروس: ظهر هتک حرمت شده. و پیشانی‌های خسته از شرم، و پلک‌های سنگین از تاریکی و نبض ما به شدت می‌زد. یکی از آن‌ها تلاش می‌کرد تا دستی را که از آن عرق و خون می‌چکید، پنهان کند. کسی که رد پای آنان را دنبال می‌کرد، طعمه آتش می‌شد یا مسخ شده به شکل گوسفندی سرگردان در بیابان برمی‌گشت.

رمزهایی که شاعر از متن اقتباس کرده است عبارتند از: القداس الأخضر، النار و المسخ که همگی به معانی دینی اشاره دارند و هر رمزی در این ابیات حاکی از نجات، رهایی و باروری همیشگی از بهشت است. نزد زرتشت، آتش بیانگر پاکی و تعالی است؛ اما در دین اسلام، آتش رمز رنج و مصیبت است. رابطه مسیح با دین از باب اشاره به مسخ شدن آنان به شکل میمون است. شاعر با عبارت «قطاع الطرق الودعاء» به صهیونیست‌ها و با کلمه مسخ به رفتارهای زشت آنان که روزها خود را بی‌گناه نشان می‌دهند و شب‌ها مانند وحشی‌ها به مردم حمله می‌کنند و مردم بی‌گناه را به قتل می‌رسانند و خانه‌ها را به آتش می‌کشاند و اموال مردم را غارت می‌کنند و از هیچ جرمی باکی ندارند، اشاره کرده است. شاعر از این طریق می‌خواهد به خواننده این‌گونه القا کند که این افراد دارای دو چهره هستند: چهره‌ای مذهبی و چهره‌ای خونین.

نتایج

امین‌پور و فایز حضور از جهت پایبندی و تعهد به همه مسائل ملت، از برجسته‌ترین شاعران ادبیات فارسی و عربی به شمار می‌روند. این دو شاعر در شعر خود به موضوعات نمادین مختلفی پرداخته‌اند که بیشتر آن‌ها برگرفته از منابع دینی و حاوی بینامتنیتی مبتنی بر میراث دینی به ویژه متون قرآنی است و این امر نشان دهنده ماهیت فرهنگ دینی شاعران است که از محیطی که در آن رشد کرده‌اند، به ارث برده‌اند. این دو شاعر در محیطی رشد کردند که در ذات خود نمایانگر شرایطی معنوی و ماهیت عرفانی بوده است و در آن آداب عشق به خاندان پیامبر علیهم السلام رواج داشته است. محبت اهل بیت علیهم السلام یک حالت عمومی است که در جوامع اسلامی شناخته شده است. البته این محبت شامل محبت نسبت به همه انبیاء و پیامبر اسلام حضرت محمد (ص) و اهل بیت آن حضرت به خصوص امام حسین (ع) می‌شود. از شخصیت‌های

دینی که قیصر امین‌پور و فایزخضور از آن‌ها در راستای ایستادگی در برابر دشمن از آن‌ها بهره گرفته‌اند، می‌توان حضرت یوسف و حضرت عیسی و امام حسین (علیهم السلام) را نام برد. این شخصیت‌ها در اشعار این دو شاعر مظهر بزرگواری، محبت و فداکاری هستند که سرایندگان به مدد بازتاب زندگی و اندیشه‌های آنان به مستضعفان، روحیه قدرت و شجاعت و مبارزه با استبداد برای اعاده حقوق غصب شده القا می‌کنند. هر دو شاعر از داستان انبیاء به ویژه داستان مسیح و یوسف (علیهم السلام) و نیز از داستان امام حسین (ع) زیاد استفاده کرده‌اند؛ زیرا آن‌ها در این شخصیت‌های مذهبی دلالت‌های الهام‌بخشی را که به گذشته اصیل پیوند خورده است، یافته‌اند. این دو شاعر وقایع عصر آن شخصیت‌های مذهبی را با رویدادهای زمان زندگانی و سرزمین خود پیوند داده‌اند تا از این داستان‌های دینی و ماجرای فداکاری حسینی، چراغ راه نسل‌ها را در مسیر زندگی‌شان برافروزند؛ زیرا هیچ پیروزی بدون تلاش، هیچ عظمتی بدون صبر و هیچ عزتی بدون فداکاری به دست نمی‌آید.

منابع فارسی

- ارجستانی، محمد و همکاران، (۱۴۰۱)، نگاه تطبیقی بر ادبیات مقاومت و پایداری در شعر قیصر امین‌پور و کمال ناصر، مجله ادبیات تطبیقی، سال ششم، شماره ۲۱.
- اقتصادی نیا، سایه (۱۳۸۶ه-ش)، مروری بر کارنامه شعر قیصر امین‌پور (نقد و بررسی)، نامه فرهنگستان ۶۰، شماره
- امین‌پور، قیصر، (۱۳۸۶ش)، آینه‌های ناگهان، چاپ دهم، تهران، نشر افق.
- _____، (۱۳۶۳ش)، تنفس صبح، چاپ اول، انتشارات هنری تبلیغات اسلامی.
- _____، (۱۳۶۳ش)، در کوچه ی آفتاب، تهران، انتشارات حوزه هنری.
- _____، (۱۳۶۵ش)، در کوچه ی آفتاب، تهران، انتشارات، حوزه هنری.
- _____، (۱۳۸۶ش)، دستور زبان عشق، چاپ دوم، تهران، انتشارات مروارید.
- _____، (۱۳۸۲ش)، گلهای آفتابگردانند، چاپ چهارم، تهران، انتشارات مروارید. ۱۳۸
- شکاری، مولانا، (۱۳۹۳)، تحلیل عناصر مقاومت در اشعار قیصر امین‌پور و فدوی طوقان، استاد راهنما: صابره سیاوشی، استاد مشاور: زینه عرفت پور، پایان نامه کارشناسی ارشد

- پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، پژوهشگاه ادبیات.
- صرفی، محمدرضا، سید محمد رضا هاشمی، (۱۳۸۹ش)، دفاع مقدس؛ تعهد و تحول در شعر قیصر امین بور السنة الثانية، العددان الثالث والرابع
  - طالبی، عماد الدین، (۱۳۹۹)، بررسی شکست در چکامه های فایز خضور، استاد راهنما: بهار صدیقی، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده ادبیات، .
  - فاضلی، عهدیه، (۱۳۹۵)، حماسه در ادبیات انقلاب اسلامی ایران ناشر: روزگار، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه الزهراء، دانشکده ادبیات، زبان های خارجی
  - کیانی، رضا، همکاران، (۱۳۹۲)، جلوه ای بینا متنی قرآن کریم در شعر قیصر امین پور، مجله پژوهش های ادبی-قرآنی، شماره ۲
  - ناصری، ناصر و ساعی پور خدادی، فریبا، (۱۳۹۳)، «بررسی تطبیقی ادبیات مقاومت و دراشعار محمود درویش و قیصر امین پور»، بهارستان سخن، ۱۰، شماره ۱۱۰
  - فطرس، مریم، (۱۳۸۸)، اسطوره در شعر دفاع مقدس با بررسی شعر ۱۵ شاعر دفاع مقدس، استاد راهنما: مهین پناهی، استاد مشاور: مهدی نیک منش، . دانشگاه الزهراء، دانشکده ادبیات و زبان های خارجه
  - فیض الاسلام، جهاد، ( )، «القدس فی الشعر المعاصر العربی "فلسطين - لبنان - سوريا نموذجاً»، استاد راهنما، خلیل موسی، دانشگاه دمشق، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
  - قاسم زاده، سید علی و دیگران، (۱۳۹۳)، بینامتنیت تلمیح در شعر شاعران دفاع مقدس، مجله ادبیات پایداری، سال ششم، پاییز و زمستان، شماره ۱۱

منابع عربی

- ابن طاوس، محمد (۱۹۸۹م.)، اللهوف فی قتلی الطوف الطبعة الثانية، قم، دار الرضی.
- أبی الحدید، ابن، (۱۹۵۹م) شرح نهج البلاغة، تحقیق محمد أبو الفضل ابراهیم، المجلد الرابع، الجزء الخامس، القاهرة، دار إحياء الكتب العربية، بیروت.
- أشقر، احمد، (۲۰۰۴)، التوراتیات فی شعر محمود درویش من المقاومة إلى التسوية، دمشق،

- الطبعة الأولى، قدموس للنشر والتوزيع،
- البادی، حصبة، (۲۰۰۹م)، التناص في الشعر العربي الحديث الطبعة الأولى، عمان، دار كنوز المعرفة.
  - برنامج بثته اذاعة الجمهورية الإسلامية الإيرانية، (۲/۱۰/۲۰۰۶م)، "رثاء أهل البيت"، لقاء مع الدكتور عباس.
  - الحر العاملي، محمد بن الحسن، وسائل الشيعة (۱۹۹۳م)، المجلد ۱۸. تحقيق ونشر مؤسسة آل البيت لإحياء التراث،
  - الحسيني الزبيدي، محمد مرتضى (۱۹۷۹م)، تاج العروس من جواهر القاموس، د - ط، ج ۱۸، الكويت. مطبعة الكويت
  - الخضور، صادق عيسى، (۱۹۹۷م)، ، توظيف التراث في الرواية الأردنية المعاصرة الأردن - عمان وزارة الثقافة،
  - خضور، فايز، (۲۰۰۳)، قصائد ما بين ۱۹۵۸ - ۲۰۰۰م، الطبعة الجديدة المتكاملة دمشق، وزارة الثقافة، .
  - الخطيب، عبد الكريم (د.ت، ط،) القصص القرآني في منطوقه ومفهومه، بيروت، دار المعرفة
  - درا، بتول ياسين (۲۰۰۰م)، تجليات التناص، فايز خضور رسالة ماجستير في قسم اللغة العربية وآدابها، جامعة حلب.
  - الدالي، محمد حسين، (۱۹۹۳م)، الوحدة الفنية في القصة القرآنية، الطبعة الأولى، دار النشر: عالم الكتب
  - عشري زايد، علي، (۲۰۰۶م)، استدعاء الشخصيات التراثية، الطبعة الأولى، القاهرة. دار غريب:
  - غنيم، غسان، (۲۰۰۱) «الرمز في الشعر الفلسطيني الحديث والمعاصر، دمشق، دار العائدي، للنشر و الدراسات و الترجمة.

- غویار، ماریوس فرانسوا (۱۹۵۶م)، الأدب المقارن، ترجمه: محمد غلاب، القاهرة، لجنة البيان العربی.
- فتحي، أبو مراد (۲۰۰۴)، الرمز الفني في شعر محمود درويش، أربد، اردن، عالم الكتب والحديث للنشر والتوزيع
- قرانياً، محمد، (۱۹۹۸م)، ظاهرة اللون في القرآن الكريم، محمد قرانياً، مجلة التراث العربی، دمشق، العدد ۷۰، كانون الثاني، السنة الثامنة عشر
- محمد ذياب، مياده، (۲۰۱۹)، التراث الديني في شعر فايز خضور قصيدة قداس الهلاك أنموذجاً (۲۰۱۹)، مجله اوراق الثقافيه، مجله الآداب و العلوم الانسانيه، السنه الاولى، العدد الأول